

Muž a žena v jazyce

Milan Horák

Stoupající cesta mezi kopci, na ní rodinka výletníků. Jako první kráčí rozložitý otec, obtížen batohem, v němž pravděpodobně dřímá výstroj a zásoby celé rodiny; za ním první z ratolestí, asi dvanáctileté děvče, kolem pasu větrovku a na krku triedr; s odstupem několika kroků následuje matka rodiny, levou rukou si stírajíc pot z čela a pravou rukou držíc posledního člena výpravy, asi pětileté dítě, které odevzdaně klopýtá přes kameny a pobrekává. Otec se otáčí a netrpělivým pohledem měří zaostávající zadní voj. Maminka zachytí jeho pohled, ukáže pohybem hlavy na děcko a omluvně vysvětluje: „*On je, chudák malý, už hrozně unavený.*“ Aha, tak už víme, že čtvrtý výletník je chlapeček.

Skutečnost, že o chlapečkovi maminka prohlásí zmíněnou větu, zatímco o holčičce by řekla: „*Ona je, chudinka malá, už hrozně unavená,*“ nám připadá zcela přirozená a normální. Stačilo by však, aby dotyčná rodina mluvila finsky, a maminka by pro chlapečka i holčičku užila téže věty: „*hän on, poloinen, jo kauhean väsynyt;*“ pokud bychom chtěli zjistit pohlaví potomka, nezbylo by nám, než osvěžit své znalosti finštiny a zeptat se na ně přímo. O něco lépe bychom na tom byli, kdyby se jednalo o rodinu anglosaskou — výrok o chlapečkovi by pak mohl znít třeba: „*poor thing, he is already terribly tired,*“ zatímco v případě holčičky by se místo zájmena „he“ užilo „she“. Rozdíl vůči češtině je však citelný; zatímco v české větě se při výměně chlapečka za holčičku mění čtyři ze sedmi slov, v angličtině jsme odkázáni na jedinou slabiku. Pokud by nám ji vítr odnesl, nevěděli bychom zase nic.

Otázka, proč některé jazyky rody vyjadřují a jiné nikoli, je náramně zapeklitá a nedá se jednoznačně zodpovědět. Zjistit, jak se vyjadřování rodů v jazycích vyvíjelo, se oproti tomu dá poměrně dobře. Mnoho jazyků máme písemně doloženo v různých stádiích jejich vývoje, v případě jiných nám jazykovědci nabízejí poměrně spolehlivé rekonstrukce jejich starších vývojových fází. Tak víme kupříkladu o angličtině, že dříve vyjadřovala rody o poznání bohatěji, o češtině, že si během posledního tisíce let jeden nový rod vytvořila, a o finštině, že rody nerozlišovala nikdy.

Bezrodá situace finštiny odpovídá do značné míry nejstarší fázi vývoje jazyka. Zájmena jsou ještě zcela jednotná — „hän“ můžeme přeložit „on“ i „ona“, „se“ znamená „tento“ i „tato“. Kromě případů, kdy je určité pohlaví spojeno s podstatou pojmu (např. u slov „otec“ a „matka“), je obojetné rovněž jmenné označení osob — „opettaja“, „učitel“ může být právě tak muž, jako žena, „oppilas“ můžeme přeložit „žák“ i „žákyně“. Jen v případě, že chce Fin obzvláště zdůraznit ženskost označované osoby, může tak učinit příponou „-tar“; svou oblíbenou zpěvačku tedy místo „laulaja“ nazve „laulajatar“. Mužskost nijak označit nemůže; duch jazyka očividně neshledal na mužích nic pozoruhodného. To jde tak daleko, že i samo slovo „muž“ („mies“) se dá občas použít v obojetném významu „lidská osoba“; ve starofinštině to bylo dokonce zcela běžné všude, kde se slovo „člověk“ („ihminen“) zdálo příliš vzletné. Pro označení osoby ženského pohlaví se nám nabízejí hned dvě slova — „nainen“, označující ženství samo o sobě, a „vaimo“, označující ženství ve vztahu k muži. Slovo „vaimo“ by se dalo přeložit i „manželka“, ale s výhradou, že „manžel“ je vždy jen „mies“ a že tedy „vaimo“ vyjadřuje cosi význačnějšího. To dotvrzuje i příbuzná estonština, kde totéž slovo („vaim“) znamená „duch“.

Dalo by se říci, že nejstarší jazyky dokázaly v případě potřeby označit ženu, ale neměly ještě zcela vyvinutý pojem muže jako zvláštní kategorie lidských bytostí. Neměly k tomu důvod — zatímco muž vykonával práce, na něž byl sice specializován, ale kde ho mohla v nouzi zastat i žena (kupříkladu lov), sídlila v ženě síla plodnosti, rodivá síla, kterou muži zastoupit nemohli. Právě z úcty k této síle se vyvinula zvláštní označení ženských osob; zpočátku však byla vždy spjata s pohledem na tuto sílu — pokud nebylo v kontextu řeči nutné plodnost zmiňovat, použilo se pro ženu slova všeobecně lidského.

Uctivost označení se týkala zprvu jen pojmů „matka“ a „žena“, ale už brzy si jazyk vytvořil prostředky, jak připojit znamení úcty vůči plodnosti k takřka každému obojetnému slovu. Ve finštině a příbuzných jazycích to byla zmíněná přípona „-tar“, kterou známe ze starých jazyků indoevropských jako příponu znamenající „více“.

Dalším krokem ve vývoji rodů v jazyce bylo vytvoření mluvnických nástrojů k označení ženskosti u přídavných jmen, zájmen a sloves, tedy vytvoření všeobecně použitelných ženských koncovek. Tento krok už finština nečinila, ale prošly jím jazyky indoevropské a semitské. S úkolem se vypořádaly různými způsoby — zatímco semitské jazyky začaly k přídavným jménům i ke slovesným tvarům připojovat ženskou příponu „-at“, která se pak rozrůžňovala pod vlivem hláskových změn, vyhradily indoevropské jazyky pro ženský rod některé skloňovací typy. Při tvoření mužských a ženských tvarů zájmen se uplatnily i postupy další — kupříkladu jazyky germánské si za mužské a ženské osobní zájmeno vybraly dvě různá dosavadní zájmena („he“ a „she“ jsou tatáž zájmena, která známe z finštiny jako „hän“ a „se“), jazyky slovanské vytvořily ženské tvary pomocí ženské koncovky (ze zájmena „on“, které odpovídá finskému „hän“, vzniklo připojením koncovky „-a“ zájmeno „ona“), jazyky semitské se rozhodly vyjadřovat rod používáním synonymické formy téhož zájmena (hebrejské „hi“, „ona“ bylo původně jen jinou, významově totožnou formou zájmena „hú“, „on“).

Existence koncovek, které dokázaly ženství vyjádřit i slovesným tvarem nebo přídavným jménem, umožnila, aby se mluvnicky jako ženská projevila i označení dalších bytostí a věcí, v nichž lidé cítili plodivou sílu. Ve všech jazycích se to týkalo slov označujících zemi nebo půdu, velmi často byla ve hře jména ovocných stromů. Tím, že kupříkladu latina začala vyjadřovat ženský rod u přídavných jmen některých typů koncovkou „-a“ a mužský koncovkou „-us“, mohlo se rozrůžnit označování věcí, u nichž se dosud rod neprojevoval; latiník tedy říkal „dominus bonus“ („dobrý pán“) nebo „sonus bonus“ („dobrý zvuk“), ale „humus bona“ („dobrá půda“) nebo „malus bona“ („dobrá jablň“). Mnohá slova poté začala ztrácet svá původní zakončení a přijímat typické koncovky mluvnického rodu, k němuž byla řazena. Tak už dnes v češtině například neříkáme „vypasená hus“, jak tomu bylo ještě před půltisíciletím, nýbrž „vypasená husa“.

Vlivem takto vypracovaného vyjadřování mluvnických rodů však bylo čím dál tím těžší rody nevyjadřovat. Zatímco v počátečním stavu jazyka existovala všeobecná vyjadřovací forma, použitelná pro jakékoli slovo, a jen ve zvláštních případech se sahalo pro uctivou formu ženskou, nyní se pojmy pociťované jako ženské sepjaly se svým mluvnickým rodem natolik, že jeho nevyjádření mohlo vést k nepochopení či k omylu. řekneme-li třeba „polámaný jablň“, pomyslí si náš protějšek, že se přeslechl nebo že jsme se přerekli; řekneme-li ale „nepoužitelný rada“ místo „nepoužitelná rada“, netuší chybu nikdo a rozhovor se mimoděk přesouvá od obecného poradenství k nezaměstnanosti úředníků. Nechat rod nevyjádřený už není možno, rody se v jazyce stávají veličinou povinnou.

Tento vývojový krok — přechod od volitelného k povinnému označování rodu — je nejzávažnějším přelomem v dějinách vyjadřování mužství a ženství v jazyce. Většina jazyků, které tento krok učinily, si sice zachovala určité oblasti, kde se dávná rodová všeobecnost dá ještě vycítit. Tak se můžeme i dnes zeptat: „*Kdo je třídním učitelem 3. B?*“ aniž bychom tím vyloučili, že se jedná o ženu, nebo můžeme mluvit o „*obyvatelích Prahy*“ a mít na mysli obyvatele obojího pohlaví. Není už však možno říci „*učitel Nováková*“ nebo dokonce „*učitel Nováková byl včera nemocen*“. Jinak se mluví o mužích a jinak o ženách; přitom se nejedná jen o rodové koncovky, ale z příslušnosti k rodu vyplývá i určitá slovní zásoba — zatímco jenom muže můžeme označit za vola, jenom ženu můžeme nazvat saní. Jen vzácně se může slovo na okamžik osvobodit od svého rodu, ale pak hned sklouzává do ještě pevnějšího korzetu ustálené vazby („*ty chlape nevychovaná*“). To znamená, že každý člověk je svým pohlavím upoután k určitým vyjadřovacím formám, že se o něm dá mluvit jen určitým způsobem, že se určité formy přímo nabízejí v závislosti na jeho pohlaví. Co bylo dříve přenecháno osobnímu vnímání a vyjadřovacímu citu mluvčího, to nám dnes mluvnice předepisuje, a my se ocitáme v nebezpečí, že naše vnímání a vyjadřovací cit se na tomto poli podřídí mluvnici a zakrní.

Počínaje zmíněným přelomem má jazyk jiný charakter, než měl do té doby. Mluvnických rodů může během dalšího vývoje rodů přibývat nebo ubývat, ale to mění ráz jazyka podstatně méně, než vznik rodů vůbec. Tak zůstaly kupříkladu semitské jazyky u dvou počátečních rodů — na jedné straně rodu ženského, na druhé straně rodu, který většinou nazýváme „mužský“, ale který by se správně měl jmenovat „ostatní“. Jazyky indoevropské pro změnu vydělily z „ostatního“ rodu rod mužský a dopracovaly se tak k rodům třem, z nichž jazyky slovanské rozlišením rodu mužského životného a neživotného získaly čtvrtý rod, zatímco většina románských jazyků zredukovala tři indoevropské rody zase jen na dva. Jako červená nit se však všemi jazyky táhne rozdělení původní, rozdělení na bytosti ženské a věci ostatní; vždyť stačí si v češtině srovnat například skloňování zájmena „ten“ ve všech čtyřech rodech, a už víme, na čem jsme — tvary „bez toho“, „k tomu“, „o tom“ nebo „s tím“ mohou být střední i mužské, životné i neživotné, a od ženských tvarů „bez té“, „k té“, „o té“ a „s tou“ se liší nadmíru výmluvně. Přechod k povinnému označování rodu je tedy přechodem mezi dvojím chápáním ženství, mezi pohledem na ženu jako na výjimečnou bytost, vyzdvíženou z ostatního stvoření, a pojetím ženství jako společenské role.

Tento přelom prodělaly všechny jazyky, které rozlišují gramatický rod. Pro jediný jazyk však máme závěr tohoto přelomu dobře doložen i písemně — pro starozákonní hebrejštinu. Ta vstupuje na pole literatury ve chvíli, kdy jsou všechny její mluvnické prostředky k vyjádření rodu vytvořeny a z velké části i ustáleny. Pro osoby ženské se už veskrze používají ženské slovesné tvary a přídavná jména, ale v poslední oblasti ještě vládnu staré poměry — pro muže i ženy se užívá zpravidla téhož osobního zájmena „hú“, které v pozdější hebrejštině nabyde významu výhradně mužského. Výlučně ženské zájmeno „hí“ se v nejstarších knihách Bible, v pěti knihách Mojžíšových, vyskytuje jen několikrát, a to na místech, kde chtěl autor zdůraznit ženství jednající osoby. V pozdějších biblických knihách toto staré vyjadřování odeznívá a na jeho místo nastupuje rigorózní rozlišování mezi „hú“ pro muže a „hí“ pro ženy.

Právě hebrejský jazyk ve své nejstarší podobě, která ještě dokládá původní pojetí mluvnických rodů, byl vyvolen i k tomu, aby popsal mýtickým obrazem původ lidských pohlaví a jejich přirozený vztah. V okamžiku, kdy se v Bibli začíná mluvit o ženě a o muži, je ještě možné označit ženu buď specificky žensky, nebo všeobecně lidsky. Bible se chápe této možnosti a označuje ženy zprvu důsledně obourodým zájmenem „hú“. Dokonce i na tak „ženském“ místě, jako je Genesis 3,20, stojí doslova: „*I nazval člověk ženu svou jménem Eva,*

neboť on byla matkou všeho života. “ Jen na třech místech v celé první knize Bible se užívá zájmena „ona“: poprvé v Genesis 20,5, kdy takto označí Abrahámovu ženu Sáru cizí král poté, co ji Abrahám zapřel a označil za svou sestru; podruhé v Genesis 26,7, kdy se v obdobné situaci ocitá Rebeka, žena Izákova; potřetí 38,25, kdy Tamar dokazuje svému tchánu Judovi, že příčinou jejího nemanželského těhotenství je právě on.

Bible tedy tam, kde jí to jazyk ještě dovoluje, označuje ženu všeobecně lidsky a vyhýbá se zdůrazňování jejího pohlaví. Jen na třech místech je žena označena zájmenem výlučně ženským — tam, kde ji muž zapřel a nesplnil svou povinnost vůči ní. Tato skutečnost je součástí biblického poselství — součástí téměř neznámou, ale významnou a varovnou. Pro muže i pro ženy.

